

“ОБРАЗНАТА” КАРТИНА НА СВЕТА, МЕТАФОРАТА И НАЦИОНАЛНО-ЕЗИКОВАТА СПЕЦИФИКА

Анастасия Петрова

Метафората, средоточие на интереси на учените от различни области и различни епохи, напоследък поставя на преден план един изключително интересен и важен въпрос: *Може ли цялостното изследване на метафорите в различни езици да подхрани идеята за съществуване на специфичен начин на виждане на света и да отведе изследвача до особеностите в светогледа на народа, който ги е създал?*

В лингвистиката доскоро трайно се беше настанил скептицизмът по отношение на възможностите на езиковата метафора в търсене на етнолингвистична неповторимост. Изразено е мнението, че метафорите винаги се проявяват като семантични универсалии, основани на типологически сходни механизми на мисловна дейност и за търсене на национално-езикова специфика в тази област не би могло да се мисли (С.Семчински 1975). Този скептицизъм идва от липсата на ясен поглед върху ония компоненти, които участват в метафорообразуването и които често са неповторими за всеки езиков колектив.

Независимо от това, че привидно конкуриращите се (а всъщност взаимнодопълващи се) метафорични теории поставят в твърде тесни рамки трудно обозримия феномен *метафора* и е изразявана многократно неудовлетвореност от техните възможности, в своята цялост тези теории очертават основните и най-съществени моменти, които могат да служат за ръководно начало на всяко метафорично изследване. Тези основополагащи идеи могат да се обобщят така:

1. Метафората е **част от концептуалната система** на дадения народ.
2. Метафората трябва да се мисли като сложно явление с когнитивно-психологическа **природа**.
3. Всяка конкретна езикова метафора може да се разглежда

като един от многото варианти на някакъв обобщен **метафоричен модел**.

Метафората като част от концептуалната система на дадения народ

Метафората е изградена по пътя на познанието **концепция**, постигнато ново **понятие** за реалния от действителността. Търсенето на метафоричната същност трябва да се извърши при по-големи хоризонти, защото метафората е нещо повече от елемент на езиковата система — тя е **концептуален, културен феномен**. В науката вече е преодоляно тяснолингвистичното разглеждане на конкретната езикова метафора в нейния непосредствен контекст. Наистина, езикът е най-сложната и гъвкава система за репрезентация, която участва в структурирането и организирането на концептуалната реалност, но в същото време е известно, че една метафора може да се “материализира” в различни форми – в езика, в танца, в определено действие, в музикален мотив и т.н. За формирането на нашата концептуална система действат освен езикът, още и етнокултурната среда, натрупаният от езиковия колектив практически опит, умения, навици, представата на човека за самия себе си и мястото му в окръжаващия свят (Джонсън 1987; Лейкоф, Джонсън 1987; Петров 1990, с.145; Еко 1993; Серебренников 1988; Кити 1987; Цивян 1990 и др.). Изграждането на едно ново понятие (концепт) обикновено минава през **сравнението** с нещо по-осезаемо и по-добре познато. Сравнението при метафората обаче е от по-особен тип, то е скрито сравнение. Двете същности са “сгъстени”, “кондензирани” в едно цяло. Различното се показва като еднакво, двойното като единно, но в същото време в това единно се запазва нещо от двойното. Част от съдържателната област на едната дума се проектира върху другата, но не се разтваря в нея, а се съхранява благодарение на чувството за дистанция, което не се губи. В основата на метафоричния процес лежи въображаемото **сходство** или т.нар. **принцип на фиктивността (модус на фиктивността, модус на метафората)** между “две логически несравними и онтологически несходни същности” (Телия 1988, с.187). Именно той привежда в действие целия запас от знания за света, свързаните с тях образно-асоциативни представи, както и вече готовото значение и ги включва в сложно взаимодействие. С

неговото посредничество се достига до актуализирането на някои привидно реални и сходни признаци у две хетерогенни същности, на основата на които те се включват от съзнанието в пропорционална схема. Много често отделните езикови общности създават различни пропорции, т.е. за изразяване на едно абстрактно понятие езиковото съзнание на двата колектива привлича в сравнението различни изходни съдържателни области. Резултатът е създаването на две различни метафори за изразяване на едно и също понятие, както е в следните случаи: бълг. *горчив*, производно от корен *гор-* < **g^whor-* ‘горя’, подсказва, че езиковото съзнание е сравнило горчивото с онова, което **пари езика**, докато англ. *bitter* ‘горчив’ < *bite* ‘хапя’ свързва горчивото с онова, което хапе езика; англ. *the solution of my problems* ‘разрешение на моите проблеми’, заради значението ‘разтварям’ на *solution* представя проблемите като **потопени във вряща течност**, в която **се разтварят**. Този образ, по думите на Дж.Лакоф и М.Джонсън, е странен и много жив за иранското езиково съзнание, което не познава подобна асоциативна връзка (Лейкоф, Джонсън 1987).

Всъщност въображението е абсолютно неограничено в своите търсения на изходна област за скритото сравнение и запълването на пропорционалната схема. Дори в един език съзнанието е способно да създаде богат ред от концепти за едно и също понятие: напр. **мъката е огън**, **мъката е течност**, **мъката е товар**, **мъката е болка**, **мъката е теснота** и т.н. Последователното вникване в прякото и метафоричното значение, с всички съпътстващи ги образи и асоциации в съзнанието, както и в набора от актуализираните от метафората семантични признаци, дава възможност за откриване на значителни различия при компаративно метафорично изследване.

Метафората като модел

От времето на Е.Сепир и Б.Уорф в науката съществува тезата, че понятийната система управлява нашето мислене, структурира възприятията ни, поведението ни по отношение на другите и на себе си. Тя е необходимото звено между езика и действителността и налага на съзнанието ни **схеми** или **модели** на мислене и поведение, които не можем да наблюдаваме пряко, но можем да доловим, пречупени през езика. Наблюдението над функционира-

нето на езиковите единици дава много интересна информация, защото в основата на комуникацията лежи същата концептуална схема, която е заложена в мисленето и във всяка човешка дейност. “И ако ние сме прави – казват Дж.Лейкоф и М.Джонсън, – когато предполагаме, че нашата понятийна система в голяма степен е метафорична, тогава това, което мислим, това, което узнаваме от опита, това, което вършим всеки ден, има пряко отношение към метафората” (Лейкоф, Джонсън 1980, с.126).

Всяка конкретна метафора може да се разгледа като проявление на един по-общ тип, като предварително създадена **концептуална схема** за организиране на старо и ново знание. Дж.Лейкоф, М.Джонсън и Р.Гибс говорят за “концептуална” или “структурна метафора”, у А.Баранов, Ю.Караулов и Д.Доброволски това е “метафоричен модел”, а у В.Телия и А.Жолковски — “**развиване на метафората**” или “**усилване на метафората**” (Лейкоф, Джонсън 1980; Баранов, Караулов 1994; Доброволски 1996, с.71; Жолковски 1962, с.170; Телия 1988, с.203). Необходимостта да се въведе понятието **модел** или **структура** при метафората идва от факта, че множество конкретни метафори всъщност представляват типологически сходен семантичен преход, но осъществен с различни езикови средства, т.е. могат да се възприемат като видове по отношение на един общ тип, задаващ само хипотетико-когнитивната схема на постигането на подобие между две същности. Например в българския език, подобно на много други езици, в семантичното пространство ‘емоция’ може да се наблюдава сложно разгръщане на метафоричния модел огън ‘силна емоция’, с две основни, различно представени разклонения — **суха топлина** и **мокра топлина**.

Метафоричното разклонение суха топлина има много конкретни варианти в българския език:

- **огън** ‘мъка’ (*горест, горък, изгора, печал*)
- **огън в черния дроб** (*парвам по дроба някого, жегжи ме на дроба, изгоря ми джигера, да го парят по дроба и др.*)
- **огън в белия дроб** (*изгорял ми е белия джигер*)
- **огън в сърцето** (*гори ми сърцето, опържвам душата на някого, изгарям душата на някого, изсъхна ми душата и др.*)
- **огън в червата** (*изгоряха ми червата за нещо, по нещо*)
- **огън на главата** (*огън ми гори на главата, запалила ми се*)

е главата, запалвам суха шума на врата на някого)

- **пека на огън** (пека на огън (ръжен, шиш, въглени) някого, хвърля ме в огън)

- **между два огъня съм** (пека се на два огъня, между два огъня съм)

- **подпалвам чергата** (подпалвам (запалвам, изгарям, опържвам) чергата на някого, не ми гори рогожената)

- **пека риба на устата** (пека риба на устата на някого)

- **като риба на сухо** (мятам се като риба на сухо)

- **седя на огън** (седя като на въглени, стоя като на вулкан, стоя като върху буре с барут)

Метафоричното разклонение **мокра топлина** се проявява в следните варианти:

- **варя се** (варя се като на огън, попарен човек)

- **топя се** (топя се, топи ми се сърцето, топя се в кожата си)

- **пържа се** (опържвам до белия дроб, опържвам душата на някого, пържа се на огън (жегла))

Сравнението на системата от варианти на един универсален модел в различни езици в различни времеви отрязъци показва, че варирането на метафората във времето и пространството предлага изключително разнообразие и дава възможност за очертаване на различни ареали на разпространение на отделни варианти. Например разпространеният в много култури метафоричен модел огън 'мъка' има някои твърде ограничени и специфични само за отделни езици варианти:

- бълг. *пека риба на устата на някого*, гр. ψήνω κήποιου το ψάρι στα χείλια букв. 'пека риба на устата на някого', 'силно измъчвам някого';

- бълг. *мятам се като риба на сухо*, гр. σπαρταράει σαν το ψάρι στη στεριά, рум. *a se zbate ca peștele pe uscat*, тур. *denizden çikmiş balığa dönmeek*.

Метафората е явление с когнитивно-психологическа природа

Последните изследвания на метафоричната същност налагат идеята, че метафората не е взаимодействие на две думи или две семантични полета, нито само знанията и операциите над тях, а процес с много по-сложни измерения. Тя би могла да се определи

като взаимодействие на два вербално-образни комплекса. Светът около нас се отразява и съхранява в съзнанието ни в две различни форми. Системата от образи и асоциации съществува паралелно с вербалната система. Тя е хранилище на информацията за конкретните обекти и същности и организатор на перцептивната реалност. Подхранва вербалната система с перцептивни образи, но е обособена от нея. От своя страна вербалната система организира езиковите данни в структури от знания от по-висок ред. Двете системи – вербална и образна – са в непрекъснато взаимодействие. Т.Черданцева (Черданцева 1996, с.58) посочва, че метафората, най-често представена от фразеологизми, може да предизвика актуализирането на:

- различни **асоциации, представи, образи**, свързани с прякото и преносното значение

- **квазивизуални образи**, несвързани с актуалното значение на единицата

- **определена ситуация**

- **знания и операциите над тях** (вж. и Доброволски 1996, с.73).

Затова метафората може да се определи като плод на единството на менталните и вербалните структури. Системата от образи и асоциации, винаги съпътстваща употребата на думата в речта, ни помага да вникнем в “гещалтната природа на метафората”, а системата от езикови знаци ни разкрива ролята на езиковата компетенция в интерпретацията на метафората (Паивио 1979). Според В.Телия метафората е “механизъм, който привежда във взаимодействие и познавателните процеси, и емпиричния опит, и културното достойние на колектива, и неговата езикова компетенция, за да отрази в езикова форма чувствено невъзприемаемите обекти и да направи нагледна невидимата картина на света...”. Авторката смята, че в метафоричното взаимодействие участват три хетерогенни по природа комплекса:

1. Основанието за метафората като **факт на вътрешната реч в нейната довербална форма**, като мисъл за света (предмет, събитие, свойство и др.);

2. **Образната представа** за спомагателната същност. Тя се актуализира в метафората само в онази нейна част, която “е съизмерима с формиращата се мисъл за света, както по съдържание, така и по подобие, съответстващо на антропометричността на съз-

даваната представа и самата възможност за уподобяване на основата на допускано сходство”;

3. **Значението** на преосмисленото при метафоризацията име. То играе роля на посредник между първите два комплекса. Въвежда в метафората самата образна представа, съотносима с референта на даденото значение и организира новото понятие (Телия 1988, с.180);

Полученото вторично метафорично значение винаги включва образно-асоциативния и когнитивните елементи като съставна част на съдържателния план. Нещо повече – образността моделира новото понятие и именно тя извършва прегрупирането на семантичните признаци в структурата на метафорично употребената дума. От нея зависи и синтагматиката на думата – различна съчетаемост, ограничения в определен контекст и т.н. По този начин, с нейно участие, метафоризацията води до попълване на концептуалната система и вербализирането на това знание. Тя се съпровожда от вграждане в новия концепт на признаци от вече познатата действителност, отразени в значението на преосмислената дума. Този процес оставя следи в метафоричното значение, а то от своя страна не съществува като самотен и изолиран езиков факт, а се вгражда в общата картина на света, представена от езика. Въздействието на образността върху съзнанието е сложен и твърде специфичен за всеки езиков колектив процес. Метафорите с различна образност, дори и да са от едно и също поле, имат различна употреба в речта (Доброволски 1996, с.75).

Но в създаването на метафората съзнанието не се ограничава дотук. Установено е, че в менталните процеси винаги се включва и цялата сложна система от натрупани в опита знания, заедно с механизмите за тяхната организация в съзнанието. Тази организация на концептите за непредметната действителност съзнанието прави по аналогия с пространството и времето, каквито са му дадени в непосредствените усещания. Теоретичните и експериментални данни отвеждат до заключението, че при моделирането на определена езикова метафора е необходимо да се събере информация от две ясно разграничени области:

- **областта на същинското метафорично изразяване**, в която се намира езиковата метафора като готов резултат от протекъл процес на пренасяне;

- **областта на допълнителните знания, образи и асоциации** при езиковата употреба на думите, активирани от метафората.

Възможност за проявление на етноспецифични особености дават и двете области, но особен интерес представлява втората от тях. Често в съзнанието на два различни езикови колектива една и съща дума или израз активира различен набор от знания, образи и асоциации, което води до появата на две различни метафорични значения в действителност. Р.Гибс и неговите колеги установяват, че знанията, актуализирани в метафората и особено способите за интерпретацията им, са част от светоусещането на даденото езиково и културно общество (Доброволски 1996, с.71). Дж.Лейкоф и М. Джонсън също отбелязват, че “смисълът, който открива за мен метафората, е частично обусловен културно, а частично е свързан с моя предшестващ опит. Значителните културни различия са много вероятни, защото всяко от понятията в обсъжданата метафора ... може силно да се изменя от култура в култура”. В подкрепа на този извод могат да се приведат много езикови данни: вж. напр. бълг. *широко сърце* ‘спокоен, безгрижен, търпелив човек’, което има точно структурно съответствие в румънски — *inimă largă*, но в семантичен план двата фразеологизма не се покриват, защото породеният асоциативно-образен комплекс в румънския език е различен и в резултат метафоричното значение също е различно – ‘щедрост, благородство, великодушие’. Метафората, която свързва, но не по очевиден начин, два обекта, разкрива един културен процес, представя самата динамика на семиозиса (Лейкоф, Джонсън 1980, с.140). И В.Телия смята, че един или друг образ-мотив на метафората е свързан не просто със субективната интенция на твореца на метафората, но и с това или друго негово светоусещане и съизмерване със системата от стереотипни образи и еталони, принадлежащи към неговата картина на света (Телия 1988, с.189). Понякога, след многовековен културен контакт, е възможно сближаване на тези стереотипи и еталони и установяване в езиците на формираната се общност на еднакви метафори. Такъв е случаят с метафората теснота ‘безпокойство, притеснение’, позната добре в балканския ареал, но нехарактерна за останалите европейски езици: бълг. *притеснявам се, притеснение, стеснявам се, стеснение*; рум. *jenă* ‘стеснение’, ‘тягост, смущение, неловкост’, *jenă* ‘стеснявам’, ‘смущавам’; алб. *ngushticë* ‘тес-

нота', 'притеснение'; тур. *sikinti* 'притеснение, досада, отегчение' < *siki* 'тесен'; гр. στενοχωρώ 'предизвиквам теснотия', 'притеснявам', στενοχωρία 'притеснение'; порт. *aperto* 'стягане', 'безпокойство'. Любопитно е, че в други езици представата за теснота предизвиква съзнанието в друга посока: вж. напр. лат. *contractus*, където образът 'ограничен, тесен' стимулира различна, дори противоположна асоциация - 'скромен, спокоен'. В английски и френски за метафоризиране на понятието 'притеснен' се активира друга съдържателна област — вж. англ. *bashful* 'притеснен, стеснителен' < *bash* 'удар', фр. *tourment* 'мъка, притеснение' < *tour* 'въртене'.

И така, ако метафората е едно от средствата за езиково членене на действителността, то се дължи до голяма степен на нейната образност. Образността функционира като вътрешна форма с всички събуждани от нея асоциации. За носителя на определено езиково съзнание този широк асоциативен диапазон предоставя големи възможности за интерпретация на обозначаемото и за отразяване на всички, дори и най-тънки отънъци в смисъла (Гелия 1988, с.179; Найсер 1981, с.144). Ако трябва да се установи тъждество/различие между две метафори (в един или в различни езици), трябва всъщност да се установи тъждество/различие на образната мотивираща за всяка от метафорите. Изследването на метафората с оглед на образността ѝ в рамките на един език или в съпоставителен план може да отведе науката до интересни изводи, свързани с начина на виждане и оценяване на света и с изградената като резултат езикова картина.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Б а р а н о в, К а р а у л о в 1994: А.Баранов, Ю.Караулов. Воскрешение метафоры // Словарь русских политических метафор, Москва, 1994, ч.2
 Д ж о н с ъ н 1987: М. Johnson. The body in the mind: the bodily basis of reason and imagination. Chicago, 1987
 Д о б р о в о л с к и 1996: Д.Добровольский. Образная составляющая в семантика идиом // Вопросы языкознания, 1996, №1, с.71;
 Е к о 1993: У.Еко. Семиотика и философия на езика, София, 1993
 Ж о л к о в с к и 1962: А.Жолковский. Об усилении // Структурно-типологические исследования, Москва, 1962
 К и т и 1987: E.Kittay. Metaphor: its cognitive force and linguistic structure,

- Oxford 1987
- Л е й к о ф, Д ж о н с ъ н 1980: G.Lakoff, M.Johnson. Metaphors we live by, Chicago, London 1980
- Н а й с е р 1981: У.Найсер. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии, Москва, 1981
- П а и в и о 1979: A.Paivio. Psychological processes in the comprehension of metaphor // Metaphor and thought, Cambridge, 1979
- П е т р о в 1990: В.Петров. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу // Вопросы языкознания, 1990, кн.3, с.135;
- С е м ч и н с к и й 1975: С.Семчинский. Билингвизм и заимствование метафор (на материале славяно-восточнороманских языковых контактов) // Филологические науки, 1975, №4, с.62
- С е р е б р е н и к о в 1988: Серебренников. Язык отражает действительности или выражает ее знаковым способом? // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира, Москва, 1988, с.70
- Ц и в я н 1990: Т.Цивьян. Лингвистические основы балканской модели мира, Москва, 1990
- Т е л и я 1988: Роль человеческого фактора в языке. Москва, 1988.
- Ч е р д а н ц е в а 1996: Т.Черданцева. Идиоматика и культура // Вопросы языкознания, 1996, №1, с.58